

תוכן העניינים

1	פתח דבר
9	פרק ראשון: מגדר, צבא ואזרחות זהויות מגדריות 9 מגדר ושירות צבאי 13 אסטרטגיות מחקריות 22
32	פרק שני: גבריות, צבא ומדינה בישראל ציונות וגבריות 32 שירות צבאי ואזרחות בחברה מיליטריסטית 37 ריבוד מגדרי בצבא 40 ריבוד אתני-מעמדי בצבא 48 האם חל שינוי במיליטריזם הישראלי? 54
58	פרק שלישי: חיילים קרביים: הגבריות ההגמונית שליטה עצמית 60 ריגוש 86 ייחודיות קרבית: הדרת נשים 99 שירות קרבי: עיצוב אזרחות רפובליקנית 107 ביקורות וכינון מחדש של אתוס הלוחם 99 הגוף הקרבי והמדינה 113
116	פרק רביעי: חיילים בתפקידי צווארון כחול: בין הצבא לבית גבריות של הבית 118 התנגדות לסמכות ולמשמעת 122 גבריות כטקסט של מחאה חברתית 127 גבריות מפרנסת 140
145	ערעור הקשר בין צבא לאזרחות: שיח האזרחות האתני-לאומי הגבריות של הבית: אתגור כפול של הגבריות ההגמונית 149
152	פרק חמישי: חיילות בתפקידים 'גבריים': חתרנות בתוך דיכוי קבוצת החיילות 154

	חיקוי דפוסי התנהגות של חיילים קרביים	155
	התבדלות מנשים ומתפיסה מסורתית של נשיות	168
	טריוויאליזציה של הטרדות מיניות	174
	חתרנות או שיתוף פעולה?	186
	נשים ושירות צבאי: פרדוקסים של אזרחות	198
	האם זה המאבק הנכון?	188
192	פרק שישי: 'הייתי שבוי בדימוי של לוחם': מודלים גבריים מתחרים של חיילים בתפקידי צווארון לבן	
	הידמות לחייל הקרבי	196
	התרחקות מהגבריות הקרבית	208
	גבריות של המעמד הבינוני: ניהול, ידע ואחריות	218
	פירוק השיח הגברי	222
	הבניות דואליות של גבריות ואזרחות	226
229	פרק שביעי: בין הסדר הצבאי לסדר המגדרי: עימות בין זהויות	
237	רשימת המקורות	
259	מפתח	

פתח דבר

יש כאלה שאומרים שהצבא עושה אותך גבר, אז גבר אני כבר מגיל 13. אני לא צריך את ההורים, אני לא צריך אף אחד. אם את לוקחת אותי עכשיו שנה אחורה, אני לא מתגייס לצבא. ואני לא עושה צבא. אני לא צריך את הצבא. הצבא לא נותן לי שום דבר. שום דבר לא נותן (אשר, ספר).

אתה גם באיזה שהוא מקום מרגיש הרבה יותר גבר, כי יצאתי מלבנון, ויצאתי חי, ועברתי דברים. כי יצאתי למארכים וראיתי מחבלים, ויריתי על מחבלים, ואז פתאום כל הדברים האחרים נראים קטנים עליך. פשוט ככה. אתה גבר, אתה... חוזה מנופח. כי אל"ף עשית למדינה משהו, ובי"ת עשית לעצמך משהו, וזה היה מעניין, שווה וטוב (עמוס, צנחנים).

אם היית רואה אותי בצבא את לא היית מאמינה למה שאת רואה עכשיו, אין שום קשר. הייתי נראית כמו איזה בחור. [...] אתה הולך כמו, אתה הולך עם מדים צמודים וחטובים לגוף, ואתה עם נשק, ואתה כזה, אתה רולה [מגושם] כזה, קודם כל הדיבור יורד, אני לא אדבר אליו ככה [בקול רגיל], אני אדבר אליו ככה [משתמשת בקול נמוך] (שירי, מפקדת טירונים).

לגביי לא. את יודעת מה? כשאת אומרת 'גברים', אני לא הייתי למאצ'ו הזה. אני חושב שלא. אל"ף לא עברתי את המסלול הקרבי. אולי מישהו שעובר אותו נהיה מחוספס, מחושל, עם אחוות קרביים כזו... לפחות לי אישית, למה שאומרים גבר, אולי אפילו [הצבא] הרחיק אותי. את יודעת מה? זה הרחיק אותי (איתמר, מדריך חובשים).

אשר, עמוס, שירי, איתמר. ארבעה קולות אלה מבטאים שיח עשיר, מגוון ורווי סתירות הקושר בין גבריות, צבא ומדינה בישראל. כל הקולות מעידים על היכרות עם הדימוי של החייל הקרבי הנתפס כמגלם הגבריות ההגמונית, אך לא כולם מתאימים את עצמם למודל זה. קולות אלה מלמדים על קיומו של צופן תרבותי ידוע לכול, תסריט מוכר ומחייב של גבריות צבאית, אולם ההתייחסות אליו אינה אחידה. עמוס ושירי מזדהים עם התסריט הקרבי ומאמצים אותו. אחרים כמו איתמר מתלבטים לגביו או מסתייגים ממנו, ואילו אשר מסרב להיענות לו ואף מתנגד לו בדרכים גלויות או סמויות. מהן אפוא המשמעויות של 'להיות

גבר' בצבא הישראלי? עד כמה משמעויות אלה משקפות, מייצרות ומאשרות את יחסי הכוח המגדריים, האתניים והמעמדיים בחברה הישראלית? ומה הקשר בין הזהויות הגבריות המתעצבות בצבא לבין תפיסות של אזרחות ומדינה בישראל? הספר מנתח את עיצוב הזהויות המגדריות בתוך המבנה הריבוני של הצבא ובוחר את הזיקה של כינון זהויות אלה למבנה הדיפרנציאלי של האזרחות בישראל. במילים אחרות, אני שואלת, בעקבות מישל למונט, 'איך אי־שוויון מעצב את העצמי' (Lamont, 2000b). לשם כך אני בוחנת את הפרקטיקות של כינון זהויות מגדריות ואזרחיות בתוך הארגון הצבאי באמצעות ניתוח פנומנולוגי וניתוח מבני המשלימים זה את זה. הניתוח המבני, המסתמך על מחקרים קיימים בתחום, שואל איך העקרונות המארגנים של המערכת הצבאית, כלומר ריבוד על פי אתניות, מגדר ותפקיד צבאי, מעצבים פרקטיקות של כינון זהות. הניתוח הפנומנולוגי בוחן באמצעות ראיונות עומק איך הפרקטיקות של כינון זהות מגיבות אל המבנה הריבוני ותורמות לעיצוב הארגון שבתוכו הן פועלות. הניתוח הוא אפוא ניתוח פוליטי המתעניין הן בכוחו של היחיד לייצר לעצמו זהות והן בהשלכות של זהויות אלו על המשכיותה, שינויה או שעתוקה של המערכת הצבאית והאזרחית. ניתוח זהויות שיוצא מפרספקטיבה של המבנה הריבוני בצבא, מחייב התבוננות וניתוח של הקבוצות הלא הגמוניות בצבא – החיילים הלא־קריים. מרבית המחקר הקיים בוחן אך ורק את החיילים הקריים, לעתים קרובות מנקודת ראות פונקציונלית של הצבא. כך נוצרת תמונה הומוגנית של הצבא המקבלת את הדימוי שהצבא רוצה ליצור על עצמו. אולם הצבא הישראלי, ככל צבא, תלוי בקיומה של חלוקת עבודה הייררכית בין זהויות גבריות הממוקמות בדרגות שונות של סולם הזהויות הצבאי. ניתוח הזהויות של החיילים הלא־קריים לצד ניתוח הזהות הקרבית מאפשר לבחון את הזהויות הדומיננטיות ואת הזהויות הנשלטות כמבנות הדדית אלו את אלו בתוך ההקשר המרובע של מגדר, אתניות, מעמד והתעסוקה הצבאית, ובכך הוא מפרק את התפיסה האחידה של גבריות צבאית. הספר בוחן לעומק ארבע קבוצות על פי המגדר ועל פי התפקיד הצבאי: חיילים קריים, חיילים בתפקידי צווארון כחול, חיילות בתפקידים 'גבריים' וחיילים בתפקידי צווארון לבן. מהמחקר עולה כי במהלך השירות הצבאי מתכוננות בקרב קבוצות שונות של חיילים וחיילות תפיסות נבדלות של גבריות, של אזרחות ושל הקשר ביניהן. תפיסות אלה מתעצבות מתוך האינטראקציה בין המיקום החברתי הקודם – המיקום המגדרי, המעמדי והאתני – של החיילים לבין התפקיד שהם ממלאים בצבא. אולם אף על פי שכל קבוצה מעצבת זהויות מגדריות ואזרחיות נבדלות, כל הזהויות מתעצבות מתוך דיאלוג מתמשך עם הגבריות ההגמונית של החייל הקרבי. בדיאלוג זה משולבים בו־זמנית ניסיון להידמות לחייל הלוחם וניסיון לחתור תחת הזהות ההגמונית ולהציע זהויות גבריות אחרות. החייל הקרבי, הנתפס כמגלם את הגבריות ההגמונית ומזוהה עם

'אזרחות טובה', ניצב אפוא בראשה של 'פירמידה' הייררכית של זהויות המשקפת ומשעתקת ריבוד חברתי על פי מגדר, מעמד, אתניות ותפקיד בצבא. להבנת המשמעויות של גבריות כדימוי תרבותי דומיננטי יש חשיבות לא רק לשם ניתוח זהויות של גברים אלא גם לשם פענוח דרכי פעולתם של המוסדות החברתיים המרכזיים. בישראל, בדומה לשאר העולם, ממלאות תפיסות של גבריות תפקיד מרכזי בעיצוב המוסדות המנהלים את חיי היום-יום של כל אחד ואחת מאתנו. למשל – מכיוון שאידאולוגיות של גבריות קרובות ברוחן לאידאולוגיות לאומיות, הן משתתפות בעיצוב מבנה הצבא, בארגון המדינה ובהכוונת מדיניות החוץ והביטחון. שוק העבודה האזרחי גם הוא תופס את העובד האידאלי כגבר העובד במשרה מלאה ופנוי מהתחייבויות אחרות – משמע, גם שוק העבודה מעוצב על פי תפיסות של גבריות ומעניק יתרונות לגברים. אלו הן רק מעט דוגמאות לדרך שהאידאל של הגבריות משתתף בעיצוב החיים החברתיים הרחבים. הספר מתמקד בעיצוב הזהויות המגדריות בצבא, מכיוון שהצבא איננו 'עוד מוסד חברתי' אלא מוסד הקשור בקשר הדוק להגדרתה של המדינה. אם המדינה מוגדרת באמצעות שליטה מונופוליסטית על הצבא והמשטרה, הרי שהצבא מסמן למעשה את קיומה של המדינה. השירות הצבאי נתפס כביטוי האולטימטיבי למחויבות של הפרט למדינה, לכן הוא מסמן את ההשתייכות למדינה ואת מעמד האזרחות.

בהבעת הצבא נתפס מבחינה חברתית, תרבותית והיסטורית כארגון גברי, הנשען על הגדרות דיכוטומיות של נשיות וגבריות לצורכי קיומו והנעתו. שלא כבארגונים אחרים שבהם המגדר הוא עיקרון ארגוני סמוי, בצבא המין הנו עיקרון ארגוני מרכזי, גלוי ופורמלי. חלוקת העבודה המגדרית, חלוקת הכוח על פי מין והתרבות השוביניסטית הצבאית – כל אלה מייצרים ומשמרים אבחנות דיכוטומיות והייררכיות בין גבריות לנשיות. הצבא, שהינו חלק מהתחום הציבורי, מאורגן אפוא על פי תפיסות השאובות מהתחום הפרטי. המחזור החודשי, למשל, נתפס כגורם מפריע קבוע לתפקודן של נשים, גופן של נשים נתפס כחלש מזה של גברים, ונשים מוצגות כמועדות לאונס בשבי יותר מאשר גברים. תפיסות אלה של התחום הפרטי מובילות למדיניות כוח אדם המגבילה נשים בתפקידים צבאיים שונים, ומדיניות זו משתתפת באופן מעגלי בייצור התפיסות של נשיות וגבריות. הצבא משמש אם כן כחוליה המקשרת בין הגבריות לבין המדינה, ומכאן חשיבותו בעיצובן של זהויות מגדריות ואזרחיות גם יחד. בישראל יש עניין מיוחד בחקר הגבריות בשל הקשר ההדוק בין השירות הצבאי להגדרת האזרחות, שהעמיק בשל הסכסוך היהודי-ערבי המתמשך, ובשל התגבשותה של חברה מיליטריסטית המאדירה את הגבריות הצבאית. השפעתו של הצבא על התרבות והחברה בישראל איננה מוגבלת לתחומי הצבא; היא מתפשטת באמצעות התרבות, התקשורת ומערכת החינוך גם אל עבר אלה שלא שירתו או לא ישרתו בו. יוקרתו הסימבולית ומרכזיותו של הצבא בחברה הישראלית מקנות

כוח ועצמה רבה לזהויות המתכוננות בו. יחד עם זאת, חוקרים רבים טוענים כי בעשורים האחרונים מאבדים הצבא והביטחון ממעמדם המרכזי ומיוקרתם בחברה הישראלית. לטענתם, החברה בישראל עוברת תהליכי שינוי מחברה קולקטיביסטית לחברה אינדיווידואליסטית, המתבטאים בשינוי דפוסי ההתנדבות ליחידות קרביות, בירידה בתקציב הביטחון, בירידה בלגיטימציה של הצבא בעיני הציבור, ובביקורת חברתית גדלה והולכת עליו. הספר בוחן את עיצוב הזהויות הצבאיות על רקע שינויים אלה ואת השלכותיהם על עיצוב הזהויות השונות.

הראיונות שעבודה זו מתבססת עליהם נערכו בשנים 1995–1999, בתקופה שהצבא הישראלי החזיק עדיין בשטחה הדרומי של לבנון. הסמל לחייל הקרבי באותה תקופה היה לוחם החי"ר בלבנון, והוא הדמות שמרבית החיילות והחיילים מתייחסים אליה. אף על פי שהצבא אינו שולט היום בלבנון, הוא עדיין לא פשט את מדיו ולא שינה את תרבותו ואת דפוסי פעולתו באופן משמעותי. כיוון שכך אני מאמינה כי קווי המתאר של הגבריות הקרבית לא השתנו מאוד וכי הדברים המובאים לעיל תקפים בעיקרם גם היום. יחד עם זאת, בוודאי יש מקום למחקר נוסף שיבחן האם השינוי באופי הלחימה בין תקופת לבנון לבין האינתיפאדה גם הביא לשינויים בתפיסות הגבריות הקרבית.

החייל הקרבי מייצג את הגבריות הדומיננטית בצבא, מכיוון שהוא המממש העיקרי של מטרת הארגון הצבאי – הלחימה, ומסמל, בגופו ממש, את החיבור המלא בין גבריות לבין לאומיות. להבדיל מתפקידי צווארון כחול וצווארון לבן, המקבילים לעתים קרובות לתפקידים בשוק העבודה האזרחי, הזהות הקרבית ייחודית כיוון שהיא ניתנת להשגה ולמימוש כמעט אך ורק דרך השירות הצבאי. התפקיד הקרבי נתפס לכן כנעלה על פני שאר התפקידים הצבאיים הוא מוצב בראש הייררכיית הסטטוס הצבאי ושאר התפקידים מתעצבים ביחס אליו. הספר שואל מהם התכנים העיקריים בעיצוב הגבריות הקרבית וכיצד משרתים תכנים אלה את מעמדו הגבוה של החייל הקרבי גם בחברה המקבלת צביון אינדיווידואליסטי יותר.

לעומת החיילים הקרביים, קבוצה הטרוגנית באופן יחסי, בקרב הלא-קרביים קיימת חלוקת עבודה אתני-מעמדית בין חיילים בתפקידי צווארון לבן לבין חיילים בתפקידי צווארון כחול. האחרונים (למשל טבחים, מכונאי רכב, טכנאי קשר ונהגים) הנם על פי רוב מזרחים או מהגרים מברית המועצות לשעבר, ממעמד נמוך, בעלי השכלה עיונית חלקית או השכלה מקצועית. טענתי היא כי כתוצאה מהמיקום האתני-מעמדי שלהם בחברה הישראלית וההצבה התעסוקתית שלהם בצבא, חיילים אלה מציגים זהויות גבריות אלטרנטיביות, המערערות הן על תפיסת הגבריות והן על תפיסת האזרחות של החיילים הקרביים.

בניגוד להם, החיילות בתפקידים 'גבריים' מכוננות את זהותן המגדרית באופן הבולט ביותר על פי המודל של הגבריות הדומיננטית. ההחלטה על גיוס חובה של נשים בישראל לא שינתה את האופי הגברי של הצבא. נשים אמנם מגויסות

בגיוס חובה ומשרתות במגוון רחב של תפקידים, אולם הצבא איננו מתייחס לנשים כשוות לגברים אלא כקטגוריה המסומנת ומאוחדת על ידי ההבדל שלה מגברים. כך 'המשטר המגדרי' של הצבא, המבוסס על חלוקת עבודה ועל מבני כוח ממוגדרים, מקיים ומנציח את תפיסת תפקיד האישה כ'עוזר כנגדו'. לכן דפנה יזרעאלי טענה כי 'הצבא מעצים הבדלים מגדריים ולאחר מכן משתמש בהם כדי להצדיק הן את הבנייתם מלכתחילה והן את קיומו הנמשך של אי השוויון בין המינים' (יזרעאלי, 1999, עמ' 86).

בתוך מבנה מגדרי מובהק זה החיילות בתפקידים 'גבריים' נמצאות במקום שהאמביוולנטיות טבועה בו תמיד, שכן הן נמצאות בקרבה גדולה פיזית ותעסוקתית ללוחמים, אולם הן נשארות תמיד בעמדה של 'האחרות הנשית' בתוך המערכת הצבאית. זהו מיקום אמביוולנטי, המייצר פרקטיקות בעלות משמעויות דואליות ואף פרדוקסליות עבור נשים בצבא. האופי הפרפורמטיבי¹ של זהותן והניתוק בין הגוף הנקבי והמגדר הנשי, חושפים את האופי הנזיל והארעי של זהויות מגדריות, המתגלות כאן כזהויות לא 'טבעיות', תלויות מצב ומקום.

ולבסוף, החיילים בתפקידי צווארון לבן הנם על פי רוב אשכנזים בני המעמד הבינוני בעלי השכלה עיונית. בהיותם חלק מהקבוצות הדומיננטיות בחברה הם עוברים סוציאליזציה גורפת לשירות צבאי קרבי בבית הספר ובמשפחה. לכן, בעוד חיילי הצווארון הכחול מאתגרים את תפיסת הגבריות הלוחמת ואילו החיילות בתפקידים 'גבריים' מאמצות אותה בהתלהבות, חיילי הצווארון הלבן מגלים את האמביוולנטיות הרבה ביותר ביחסם אל זהות דומיננטית זו. הפרקטיקות הצבאיות שלהם מגלות 'עבודת זהות' בשני כיוונים שונים – חלקן מיועדות להדגיש את הדמיון בינם לבין הלוחמים; האחרות מיועדות לחדד את ההבדלים בינם לבין החיילים הקרביים ולבטא תכונות של המקצועות החופשיים בשוק העבודה, בעיקר ניהול, ידע ומומחיות.

הספר חושף אפוא את האופן שבו הגבריות ההגמונית משתתפת בעיצובן של הייררכיות מגדריות ואזרחיות בישראל. הגבריות הקרבית מגלמת את 'האזרחות הטובה' ולכן היא משמשת כקריטריון לקביעת דרגות שונות של אזרחות. מידת המרחק או הקרבה אל הגבריות הקרבית מהווה מדד לקבלת זכויות סמליות וחומריות. קבוצות (אך לא יחידים) שאינן משתייכות או אינן קרובות לגבריות ההגמונית זו, אינן מודרות ממוסד האזרחות אולם הן משולבות בו באופן מבודל. המדינה משמרת את מעמדה של הגבריות ההגמונית ואת המבנה הריבוני של הצבא על ידי הפעלת תהליכים דואליים של הכללה ודחיקה לשוליים ברוֹזְמִנִית. הגיוס האוניברסלי לצבא מגדיר קבוצות חלשות (נשים, מזרחים ממעמד

1 המושג 'פרפורמנס' משלב בין ביצוע לבין מופע בעיצוב זהויות. הסבר על עיצוב פרפורמטיבי של זהויות מובא בפרק הראשון.

פתח דבר

נמוך, דרוזים וכדומים) כ'גברים מספיק' כדי להיות אזרחים המשתתפים בתחום הביטחון, אולם הצבתן בתפקידים פריפריאליים משמרת את המבנה הריבוני האזרחי. באמצעות המבנה של 'הכללה מוגבלת' המדינה מבטיחה את הנאמנות וההזדהות של האזרחים היהודים ובאותו זמן משמרת את המיקום השולי של קבוצות מסוימות מתוכם בצבא ובמדינה. המכניזם של 'הכללה מוגבלת' משמר אפוא את המבנה ההיררכי של הצבא ואת כוחן של הקבוצות החזקות, מבלי להסתכן בהתקוממות מגדרית, אתנית או מעמדית.

בספר שבעה פרקים. בפרק הראשון, פרק תאורטי ומתודולוגי, מוצגים המושגים הקשורים בשלושת התחומים שהמחקר מתבסס עליהם: גבריות, צבא ואזרחות. בהמשך להסבר המסורתי הקושר בין שלושת המושגים אני מציעה את החשיבה הפמיניסטית הטוענת כי הזיקה ההדוקה בין גבריות, צבא ומדינה מדירה נשים מהשתתפות מלאה במדינה. חלקו השני של הפרק מתאר את שיטת המחקר שנקטתי – שיטת המחקר האיכותני – ועומד על יתרונותיה ועל הבעיות שהיא הציבה בפניי כאישה אזרחית החוקרת זהויות גבריות בצבא.

הפרק השני פורס את התהליכים ההיסטוריים, התרבותיים והחברתיים אשר הביאו להאדרתו של החייל הקרבי ולתפיסתו כמגלם הגבריות ההגמונית והאזרחות הטובה בישראל. זהו אפוא פרק המחיל את התאורטיזציה של יחסי מגדר–צבא–מדינה (שנפרסה בפרק הראשון) על החברה הישראלית. פרק זה מציע ניתוח של המבנה המגדרי של הצבא ושל המבנה האתני-מעמדי שלו בתור הבסיס המבני שבתוכו מתכוננות הזהויות השונות. בסיומו של הפרק נבחנת השאלה המעסיקה היום חוקרי צבא רבים בישראל: האם בעקבות שינויים גאופוליטיים וכלכליים והתפשטותם של תהליכי הגלובליזציה עוברת החברה בישראל תהליכי דה-מיליטריזציה?

ארבעת הפרקים הבאים עוסקים כל אחד בניתוח הזהויות המגדריות וזיקתן לתפיסות האזרחות בקרב קבוצה אחת של חיילים. כל אחד מהפרקים עומד בפני עצמו (שניים אף פורסמו כמאמרים נפרדים), כך שהקוראים המעוניינים בקבוצה מסוימת בלבד יכולים לקרוא רק את הפרק הרלוונטי.

הפרק האחרון מציע המשגה חדשה לבחינת הזהויות המתכוננות במהלך השירות הצבאי באמצעות ניתוח ההצלבה בין משטר הזהויות הצבאי לבין משטר הזהויות המגדרי.

זה המקום להודות לאנשים הרבים, ולמוסדות שתמכו בעבודה על ספר זה. כותבים רבים פותחים את ספרם באמרום ש'כתיבת ספר לעולם איננה מעשה של אדם יחיד'. בניגוד אליהם, אני רואה כתיבה של ספר כמעשה בודד למדי הכרוך בשעות ארוכות, לעתים ימים ושבעות, של הסתגרות והתחבטות אישית. ועם

זאת, הכתיבה האישית לא הייתה מתאפשרת ללא עזרתם ותמיכתם של רבים, ואני שמחה לנצל הזדמנות זו כדי להודות להם.

הספר מתבסס על עבודת דוקטור שנכתבה בהדרכתם של פרופ' איל בן-ארי ופרופ' ברוך קימרלינג מהמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. אני מודה לאיל בן-ארי על ההדרכה הצמודה והסבלנית, שכיוונה אותי להבחין בניואנסים במקומות שאני הייתי רואה רק שחור-לבן. ברוך קימרלינג לימד אותי לשאוף לפענח את החוקים שמאחורי המבנה הכללי הבלתי נראה לעין. בעבודתם הם השלימו זה את זה ואני אסירת תודה לשניהם. פרופ' דפנה יזרעאלי ז"ל מאוניברסיטת בר-אילן העניקה לא רק מהשראתה בתחילת העבודה אלא אף תמיכה ממשית ביותר לקראת סיום העבודה. מותה יצר חלל גדול בקהילת חוקרות המגדר בישראל, והיא חסרה לנו מאוד.

חוב גדול אני חייבת למרואייניי, הנשים והגברים שהקדישו לי מזמנם ושיתפו אותי בפתיחות ובכנות בסיפור השירות הצבאי שלהם. ברוב המקרים הריאיון היה חוויה נעימה ביותר של מפגש, של גילוי הדדי ושל למידה. אף על פי שעם מרבית המרואיינים והמרואיינות אינני עומדת היום בקשר, אני זוכרת היטב את כולם. בלעדיהם המחקר לא היה מתאפשר.

תודה מיוחדת לתמר רפפורט ולניצה ינאי, שבתובנות שלהן הציעו חשיבה תאורטית חדשה לבעיות הישנות. תודה אישית למיקי גלזמן על השיחות הארוכות, לעתים יום-יומיות, על כל פסקה בספר, ותודה לרותי ברזילי-לומברוזו, לאנדי פאימר ואורי מסד וליהודית רימון על החברות הטובה והעזרה המגוונת.

במהלך שנות ההכנה והכתיבה של עבודת הדוקטור ותוצריה קיבלתי תמיכה ועזרה מחברים ומעמיתים אשר קראו פרקים, העירו, ביקרו והתווכחו, ותרמו לחידוד השאלות שהספר שואל והתשובות שהוא מבקש לתת. על כך אני מודה לגלית אילון, תמר אלאור, אורי בן-אליעזר, רותי גונט, שרית הלמן, ורד ויניצקי-סרוסי, אביתר ויעל זרובבל, טל כוכבי, עדנה לומסקי-פדר, זאב לרר, רלה מזלי, תמיר שורק ואורלי תורג'מן-גולדשמיט.

את הליטוש האחרון העניקו לספר שני עורכיו, פרופ' חנה הרצוג מאוניברסיטת תל אביב ופרופ' יעקב מצר מהאוניברסיטה העברית בירושלים. שניהם העניקו לי בנדיבות רבה מניסיונם ומחכמתם.

תודתי נתונה לכל המוסדות אשר מימנו את עבודתי ותמכו בה לאורך הדרך: המרכז על שם שיין למחקרים במדעי החברה; מכון לוי אשכול לחקר הכלכלה, הפוליטיקה והחברה בישראל; מרכז לייפר ללימודי מגדר – שלושתם בפקולטה למדעי החברה, האוניברסיטה העברית בירושלים; קרן עמיתי הרצל במכון ליהדות זמננו, גם היא באוניברסיטה העברית בירושלים; קרן וולף לתלמידי מחקר, והאגודה הישראלית לקרנות מחקר וחינוך, אשר מימנה חלק נכבד מעבודת המחקר.

תודתי ואהבתי לבני משפחתי: אמי, אסתר ששון, ואחי ואחיותיי, דני, נעמי

פתח דבר

ומרים, שתמכו בי לאורך הדרך. והאחרונים, החשובים ביותר, ילדיי רועי ומיכל, שלמענם היה כדאי לעשות את הדרך הארוכה הזאת. בתחילתה הם היו ילדים צעירים, היום הם עצמם מתמודדים עם השאלות שהספר מעלה ומוצאים להן תשובות יצירתיות משל עצמם. ולגל שליווה אותי בשנים של העבודה על הספר, תודה על הנתינה האישית והמקצועית ועל הלמידה ההדדית.

אבא שלי, יחיאל ששון (הארי סוסביץ'), נפטר באוגוסט 2004, לקראת סיום העבודה על הספר. אבא היה איש שעסק בכלכלה, בתמחירים, בניהול מספרים וחשבונות, אולם הוא אף פעם לא ויתר על קריאה, על תרבות, על מוזיקה והשכלה. גם אחרי שאיבד את מאור עיניו ולא יכול היה עוד לקרוא, שמע באינטנסיביות קלטות של ספרות בעברית ושל עיתונות באנגלית. רוחב היריעה שלו, העניין והסקרנות הבלתי נלאים שלו, ובעיקר התמודדותו עם אבדן הראייה היו מעוררי הערצה. אני מקדישה את הספר לזכרו באהבה ובגעגועים רבים.